

BİR RAPORUN HİKAYESİ: TÜRKİYE’NİN BATI İLE İTTİFAKINDA DIŞİŞLERİ BÜROKRASİSİNİN ROLÜ VE BAKANLIK İÇİ BİR İTİRAZ OLARAK “ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK”*

Dr. Hüseyin Sert

ORCID: 0000-0003-2584-2514

Öz

Soğuk Savaş dönemi boyunca Dışişleri bürokrasisini Türkiye’nin Batı İttifakı’na verdiği önemin taşıyıcı unsurlarından birisi olsa dahi Bakanlık içerisinde bir grup diplomat uluslararası siyasi ve iktisadi gelişmeleri Türkiye’nin gerçeklikleriyle ilişkili bir şekilde analiz etmiş, Türkiye’nin katı sınırlara sahip olduğu düşünülen dış politika yönelimi için bir alternatif geliştirmiştir. Bu yazıda sözü edilen diplomatların geliştirdiği politika önerisinin Bakanlık bürokrasisi içerisinde bulunduğu karşılık ve bu önerinin ülkenin dış politika yönelimine etki edebilme kapasitesi incelenecektir. Böyle bir çalışma ile Türkiye’de belirli kalıplar üzerinden değerlendirilen Türk diplomatlarının, yeknesak bir profile sahip olmadığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmada, profesyonel diplomatların hükümet yetkilileri ve meslektaşları ile daimi müzakere halinde ülkelerinin temel dış politika tercihlerini etkileme eğilimi içerisinde olabildikleri sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Soğuk savaş, Batı ittifakı, Türk Dışişleri Bakanlığı, Türk diplomatı, Üçüncü dünyacılık

Story of a Report: The Role of the Turkish Foreign Ministry in Turkey’s Alliance with the West and “Third Worldism” as an Intra-Ministry Objection

Abstract

Although the Turkish diplomatic bureaucracy had been one of the main pillars of Turkey’s commitment to the Western alliance, even in this period, a group of diplomats within the ministry analyzed international political and economic developments in relation to Turkey’s realities and offered an alternative for Turkish foreign policy preferences that allegedly had strict boundaries. This article scrutinizes how the policy formulation asserted by aforementioned diplomats was responded in the Turkish MFA and its capacity to influence Turkey’s foreign policy orientation. Such a research, aims to reveal that Turkish diplomats, who are evaluated over certain patterns, do not have a uniform profile. Moreover, the article concludes that professional diplomats tend to influence main foreign policy preferences through continuous negotiations with government officials and their colleagues.

Keywords: The cold war, Western alliance, Turkish Foreign Ministry, Turkish diplomats, Third worldism

* Makale geliş tarihi: 18.06.2018
Makale kabul tarihi: 18.07.2018
Erken görünüm tarihi: 28.06.2019

Bir Raporun Hikayesi: Türkiye'nin Batı ile İttifakında Dışışleri Bürokrasisinin Rolü ve Bakanlık İçi Bir İtiraz Olarak "Üçüncü Dünyacılık"

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'nin dış politika yönelimi Soğuk Savaş gerçeklikleri ya da Soğuk Savaş'ın doğasına ilişkin algılar üzerinden şekillenmiştir. Türkiye, ABD önderliğindeki Batı Bloku içerisinde yer almayı birincil dış politika hedefi olarak belirlemiştir. Bu, herhangi bir siyasi tercihten ziyade partiler üstü bir tür "milli mesele" idi ve siyasi tartışma alanının dışında tutuluyordu. Öyle ki, 1946'da Türkiye çok partili hayata geçerken dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü yeni kurulacak olan Demokrat Parti'nin (DP) lideri Celal Bayar'dan laiklik ve dış politika konularında hükümetle DP arasında bir söylem farklılığı olmayacağını teminatını almıştır. (Toker, 1998: 81) 14 Mayıs 1950 seçimlerinin ardından cumhurbaşkanlığını devralmak üzere İnönü'yü ziyaret eden Bayar "Paşam, NATO'ya neden girmediniz?" diye sormuş, İnönü de "Aldılar da girmedik mi Celal Bey?" yanıtını vermiştir. (Birand, 1990) Görüleceği üzere Türkiye için Batı İttifakı bilhassa Soğuk Savaş'ın erken dönemlerinde siyasi yaşamın ana aktörleri için tartışma dışı bir konu olmuştur.

Türk Dışışleri bürokrasisi Türkiye'nin yukarıda sözü edilen Batı yanlısı dış politika söylemi ve uygulamalarının temel savunucusu ve bileşenlerinden birisi olagelmıştır. Bu konunun bir dış politika meselesi olmaktan öte anlamları da mevcuttur. 1836'da Umur-u Hariciye Vekaleti olarak kurulduğu andan itibaren 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Hariciyesi¹ sadece Osmanlı diplomasisinin

1 Arapçada "dışa ilişkin" anlamına gelen harici sözcüğünden türeyen *Hariciye*, zaman içerisinde Osmanlı ve Türk dışışleri bürokrasisini ifade eden bir kavram halini almıştır. Bu çalışmada da ilerleyen bölümlerde zaman zaman Dışışleri bürokrasisinden bahsedilirken tam adıyla "Dışışleri Bakanlığı" yerine Hariciye tabiri tercih edilecektir. Dünyada da dışışleri bakanlıkları bilhassa binalarının bulunduğu semtlerin ya da caddelerin ismiyle anılır. ABD'de *Foggy Bottom*, Fransa'da *Quai d'Orsay*, Almanya'da ise *Wilhelmstrasse* bu ülkelerin dışışleri bakanlıklarından bahsedilirken kurum adları yerine birer ad aktarması olarak kullanılır.

değil, Osmanlı-Türk modernleşme/Batılılaşma projesinin de *leitmotivi* halini almıştır. (Yurdusev, 2010: 50) Böyle bir tarihi ve siyasi mirasın sonucu olarak, Türk Dışişleri bürokrasisi mensupları Türkiye'nin Batı ile diplomatik alanda ittifakının ve politik-toplumsal bütünleşmenin en önde gelen savunucuları olarak kabul edilmiştir. (Yılmaz & Bilgin, 2006: 42; Çalış, 2016: 241-242)

Bu yazıda, Türk Hariciyesi'nin Batı yönelimi ve bir grup Türk diplomatının 1970'li yıllarda bu yönelime karşı olan itirazı, Soğuk Savaş dönemi Türk dışişleri bürokrasisinin genel özellikleri ve yine bu dönemde dünyadaki dışişleri bakanlıklarının temel eğilimleri bağlamında ele alınacaktır. Bu tür bir çabayla Türk Dışişleri bürokrasisinin yeknesak bir memur profiline sahip olmadığını, kimi Türk diplomatlarının görev yaptıkları dönemin gerçekliklerinin de etkisiyle kurumlarının alışılmış politika ya da uygulamalarına itiraz geliştirebildiklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1970'li yılların bilhassa ikinci yarısında Türkiye'nin Batı İttifakı yerine (ya da ona ilave olarak) Üçüncü Dünya ülkeleriyle yakınlaşma fikrini öneren bir grup diplomatın ortaya çıkışı, sundukları öneriler, Bakanlık içindeki etkinlikleri ve Türkiye'nin dış politika "ideolojisine" olan etkileri üzerine yapılacak bu tür bir değerlendirmenin, diplomatların – Soğuk Savaş'ın sınırları net biçimde belirlenmiş çizgileri içerisinde dahi – kurumlarının tartışılmaz gibi görünen ilke ve uygulamalarını dönüştürme kapasitesi hakkında öğretici bir tartışma imkanı sunacağı düşünülmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve: Diplomasinin "İlişkisel" Doğası ve Bir "Fail" Olarak Diplomat

Uluslararası İlişkiler çalışmaları içerisinde periferide bir yer işgal eden diplomasi belki de bütün bir sosyal bilimler literatüründe en az kuramsallaştırılan alanlardan birisidir. Bu durum, Soğuk Savaş döneminin önemli figürlerinden birisi olan İsrail Eski Dışişleri Bakanı Abba Eban tarafından "diplomaside olduğu kadar teori ve uygulama arasındaki gerilimin açık olduğu çok az alan mevcuttur" sözleriyle ifade edilmiştir. (Eban, 1983: 384) Benzer şekilde, James Der Derian, 1987 tarihli bir yazısında "diplomasinin...teoriye karşı dirençli" olduğunu iddia ederek bir dış politika uygulama yöntemi olarak diplomasinin kuramsallaştırmaya açık bir araştırma alanı olmadığını altını çizmiştir. (Der Derian, 1987: 91) Bu durum sadece diplomatik süreçlerin metodolojik incelemesi için de geçerli değildir. Diplomatiğin de bir meslek olarak uluslararası siyasetin diğer aktörlerine oranla çok nadiren "merak konusu" olmuştur. Iver Neumann'ın başarılı tahliliyle ifade edecek olursak "tüccarlar ya da askerlere bir kütüphane dolusu yer ayrılırken, diplomatlar için [yazılanlar] bir rafı dahi dolduramaz." (Neumann, 2012: 5) Gerçekten de uzun yıllar, hatta yüzyıllar boyunca akademisyenler veya araştırmacılardan ziyade diplomatların kendileri

diplomatlık mesleği üzerine yazmıştır. Bu eserler de “kapsamlı teorik tartışmalar geliştirmek yerine bilhassa mesleğe yeni girenlerin profesyonel becerilerini artırmak” amacıyla kaleme alınmıştır. (Constantinou, 1993: 89) Meslekleri üzerine yazarken diplomatlar, diplomasinin kuramsallaştırılması çabası ya da taleplerine karşı muarız bir tavır sergilemiştir. Diplomatlar sıklıkla “diplomasinin uygulamasının [aynı zamanda] diplomasinin kuramsallaştırılması” olduğu konusunda ısrarcı olmuş ve diplomasinin “kuramsallaştırma ya da kavramsallaştırma çabaları yerine [diplomasi] sanatını uygulayarak, usta çıkar ilişkisi içinde öğrenildiğini” iddia etmiştir. (Murray, 2013: 25)

Diplomatların yukarıda sözü edilen itirazı yine çağının önde gelen diplomatlarından birisi olan Harold Nicolson tarafından şu sözlerle açıklanmıştır: “İnsana özgü çabalar arasında en değişken olanı diplomasıdır.” (Steiner, 2004: 493) Nicolson bu sözleriyle hiç kuşkusuz diplomatik süreçlerin genellenebilir olmayan karakterine atıfta bulunmaktadır. Diplomatik süreçlerin farklı aktörleri, karşılaştıkları benzer koşullarda aynı tavırları sergilemeyebilir. Bundan dolayı da, diplomatik süreçler ve bunun uygulayıcıları olan diplomatların davranışlarının öngörülebilir şekilde kavramsallaştırılması mümkün olmayacaktır. Pekala, bu doğruluk payı olan bir iddia mıdır? Azımsanmayacak ölçüde geçerli de olsa, bizatihi bu durum diplomasinin kuramsallaştırılmasına yönelik bir ihtiyaca işaret eder. Bu sebepten dolayı da diplomasi olgusunun kuramsallaştırılmasına ilişkin çabalar bu tür bir ihtiyaca yanıt vermek amacıyla ortaya çıkmıştır. Diplomatik eğilim ya da kararlar Ernest M. Satow ya da Harold Nicolson gibi diplomatların yazdığı kitaplarda sunulanın aksine bütün diplomatlar için her türlü konjonktür ve tüm koşullarda geçerli olmaz.² Diplomasi, bunun tersine, çevresel faktörlerin de etkisiyle aktörler arasındaki etkileşimler aracılığıyla değişen ve dönüşen bir süreçtir. Bu yönüyle diplomasi “ezberler ve tekrarlar” ile değil “değişim” ile karakterize edilmiştir. (Batora & Hynek, 2014: 27) Diplomasi, tam da bundan dolayı kuramsallaştırma çabalarına muhtaç bir alandır.

Bir meslek olarak diplomasi için bir kuramsal çerçeve çizmeye çalışırken üzerinde durulması gereken en önemli nokta, muhtemelen diplomasinin ilişkişel (*relational*) doğasıdır. Bu konu, aslında sosyal bilimlerin “sosyal” oları kavrayışına ilişkin daha geniş bir tartışmanın parçasıdır. 1997 tarihli bir

2 Bir İngiliz diplomat olan Ernest M Satow’un 1917 tarihli *A Guide to Diplomatic Practice* (Diplomatik Uygulamalar için Bir Rehber) kitabı uzun bir süre diplomasi mesleğinin kavramsallaştırıldığı ve mesleğe yeni katılan diplomatlara yönelik öneriler sunan temel bir eser olarak kabul edildi. Yine bir İngiliz Diplomat olan Harold Nicolson’ın 1939 tarihli *Diplomacy: Basic Guide to the Conduct of Contemporary Foreign Affairs (1939)* adlı eseri de hem diplomasi mesleğinin ne olduğunu açıklamak hem de diplomasiyi, diplomatlık mesleğini yürütmek ya da tanımak isteyen kişilere anlatma motifıyla hazırlanmıştı.

makalesinde, Mustafa Emirbayer sosyologların sosyal evreni statik bir maddeler ve süreçler bütünü olarak mı yoksa dinamik bir ilişkiler bütünü olarak mı görmesinin gerektiği konusunda temel bir ikilem içerisinde olduğunu belirtmektedir. (Emirbayer, 1997: 281) Emirbayer, bu noktada sosyal olanın sınırlar ve varlıklar, ağ dinamikleri, nedensellik ve normatif etkilerle şekillenen "ilişkisel" karakterine ilişkin bir manifesto sunmaktadır. (Emirbayer, 281). Emirbayer'in bu yaklaşımı Patrick T. Jackson ve Daniel H. Nexon'ın *Substance, Process and the Study of World Politics* adlı çalışmasıyla bir bakıma ithal edilmiştir. Jackson ve Nixon, sosyal evreni tözcü (*substantialist*) ya da ilişkisel (*relational*) pencereden açıklamaya çalışan yaklaşımların ikisinin de faydalı olacağını, zaten tümüyle tözcü ya da ilişkiyelci perspektife sahip çok az siyaset bilimci olduğunu vurgulamaktadır. (Jackson ve Nexon, 1997: 291) Bununla birlikte yazarlara göre, süreçleri ve ilişkileri önceleyen yaklaşımın küresel siyasette bilhassa değişimi anlamak için daha uygun düştüğünü iddia etmektedir. (Jackson ve Nexon, 291) Bu çalışmada da, uluslararası ilişkilerin bir alt başlığı olan diplomasi konseptinin statik, değişime kapalı bir olgu olmadığı, ilişkiler ve buna bağlı değişim (ve etkileşim) süreçleriyle şekillendiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Böyle söylendiğinde akla ilk olarak diplomatların temsilcisi oldukları hükümetler adına muhatabı oldukları meslektaşları ya da yabancı hükümetlerle tesis ettikleri temaslar gelecek olsa da "diplomasi mesleğinin ilişkisel karakteri" bununla sınırlı değildir. Diplomatlar bağlı buldukları kurum, hükümet ve (bilhassa konsolosluk işleri düzeyinde) kendi yurttaşları ile de tüm aktörlerin karşılıklı olarak birbirini dönüştürebilme beklentisi ve kapasitesinde olduğu bir ilişki içerisinde. Jönsson ve Hall "profesyonel diplomatın en az iki kişiliği deneyimlediği" ve bunların "kendi kişiliği ve kendisini istihdam eden devletin kişiliği" olduğunu iddia ederler. (Jönsson ve Hall, 2005: 98) Yazarlara göre, "şanslı diplomat bu ikisini tümüyle birleştirebilir." (Jönsson ve Hall, 2005: 98) Jönsson ve Hall'un bu tahlili ilk anda şaşırtıcı gelebilir. Bir diplomat zaten herhangi bir diplomatik süreci kendisi değil, temsil ettiği hükümet ve toplum adına yürütmekle mükelleftir ve bunu yaparken söz konusu olan tek kimlik temsilcisi olduğu yapıların kimliğidir. Diplomatlığı kabul etmiş bir birey temsil ettiği hükümetin kimliğini kendi kimliğiyle eş tutarak faaliyetlerini yürütür. Faizullaev'e göre de "diplomat devlet[in]in kişiliğini kendi kişiliği olarak benimser." (Faizullaev, 2006: 503) Bu, tam olarak böyle midir? Tam olarak böyle olmadığı için James Der Derian, "diplomasinin kökleri ve dönüşümleri yabancılaşma [olgusunun] zengin tarihi, kavramsal çeşitlilikleri ve teorileri olmaksızın aydınlatılamaz" demektedir. (Der Derian, 1987: 92)

Yukarıda sözü edilen noktadan hareketle diplomatik süreçler bir diplomatın "kendisiyle" "öteki" arasında kurduğu ilişkilerin bir bütünüdür. Burada "öteki" kimi zaman bir yabancı hükümet temsilcisi, kimi zaman kendi

hükümeti ve kurumundaki yetkililer ve kimi zaman da temsil ettiği ülkenin yurttaşları olur. Bu aynı zamanda diplomatın meslek yaşamındaki en büyük açmazıdır zira diplomat temas ettiği bütün tarafların ötekisidir. Sasson Sofer’in sözleriyle ifade edecek olursak;

“Diplomatın yaşam tarzı ve sanatını uygulaması kendisini ötekilerin yabancısı kılar... Bu yabancılaşma diplomasi pratiğine içkindir. ... Bu yabancılaşma aynı zamanda diplomatı uluslararası ilişkilerin ‘patetik kurbanı’ haline getirir. Pek çok anlamda diplomat modern zamanlarda önemli bir rolün vücut bulmuş halidir: Öteki.” (Sofer, 1997: 179)

Bir “öteki” olarak diplomatın kendi “ötekileriyle” kurduğu, daimi olarak müzakerelere dayalı bir ilişki mevcuttur. Sabitler çok sınırlı, değişkenler ise çok fazladır zira diplomatın tesis ettiği bütün ilişkilerin doğası gereği taraflar muhatapları üzerinde bir etki bırakmak, bu vesileyle onların karar ve eğilimlerini değiştirmek amacındadır. Sharp’ın başarıyla ortaya koyduğu üzere “diplomatlar farklı kimliklerin bir diğeri karşısında kurulduğu, yeniden üretildiği ve temsil edildiği bir [ilişkiye] angajedir.” (Sharp, 1999: 54) Bu yönüyle bakıldığında diplomatlar da sadece bağlı buldukları unsurların talimatıyla hareket eden pasif uygulayıcılar değildir. Bunun tam tersine “diplomasi sosyal[leşme] içerisinde ortaya çıkan bir fenomendir ve dünya siyasetindeki etkilerini bu şekilde ortaya koyar.” (Sending et al., 2015: 17) Diplomasi “öteki hakkında düşünmeyi ve onu deneyimlemeyi teşvik ederek yine ‘ötekiyle’ bir iletişim kurma” yoludur. (Sofer, 1997: 184) Hiçbir diplomatik ilişki, diğer bir deyişle bir diplomatın muhataplarıyla geliştirdiği hiçbir ilişki türü, kayıtsızlık üzerine inşa edilemez. Constantinou’nun ortaya koyduğu üzere, diplomasi “varlığı etkileşim ve diplomasiğin karşılıklı tanınmasına dayanan inşa edilmiş iki özne arasında gerçekleştirilen özneler arası bir süreçtir.” (Constantinou, 1994: 23) Yukarıda, diplomasiğin aktörlerin birbirini çeşitli kazanımlar beklentisiyle değiştirmeye ve dönüştürmeye gayret ettiği daimi bir müzakere süreci olduğundan bahsedilmişti. Bu müzakere sürecinin temelini ise Constantinou’nun yine yukarıda sözü edilen kavramsallaştırması oluşturur. Diplomasi, birbirinin varlığını tanıyan ve karşılıklı ilişkiyi tesis etme yöntemi olarak diplomasiyi kabul etmiş özneler arasında yürütülür. Diğer bir deyişle diplomatın faaliyetlerinin temelini tanıma, yöntemini ise müzakere teşkil eder. Pekala, diplomatın muhataplarından olan taleplerinin içeriğini ne tayin eder?

Diplomasiye ilişkin algı, talep, karar ve uygulamaların tamamı dışsal (zamanın ruhu, siyasi görüş, mesleki deneyimler vs.) faktörlerle birer etkileşimin sonucudur. Diğer bir ifadeyle diplomatların bu metinde sözü edilen muhataplarının tümüyle olan ilişkileri birer “toplumsal inşa” sürecidir. Diplomatların kendileri dışındaki dünyayı nasıl tefsir ettikleri, hükümetlerine önerdikleri politikalar ya da mesleklerini sürdürürken gerçekleştirdikleri

gündelik uygulamalar üzerinde belirleyici etkiye sahiptir. Hurd'un daha açık bir şekilde ifade ettiği üzere, diplomasi "var olan kurallar, normlar ve alışkanlıklardan oluşan sosyal yapılar ve bu yapıların sonuçları çerçevesinde şekillenen bir etkileşim formudur." (Hurd, 2015: 35) Dünya siyaseti de zaten "ilişkisel bir fenomendir" ve diplomatın temel görevi "bu ilişkileri işler hale getirmektir." (Adler-Nissen, 2015: 286) Diplomatın kendi görüş, ilke ve inançları çerçevesinde dünya ve hatta ülke siyasetini nasıl yorumladığı, yabancı muhataplarıyla olduğu kadar kendi hükümeti ve yurttaşlarıyla olan ilişkileri açısından da belirleyicidir.

Paul W. Meertz'e göre, bir "sosyal gerçeklik" olarak diplomasi "farklı kültürlerden diplomatların birbiriyle 'güvenli' bir tavır içinde etkileşim kurdukları" özgün bir "diplomatik kültür" yaratır. (Meertz, 1999: 79-93) Kurulan ve yeniden üretilen bu kültürün içerisinde diplomatlar hükümetlerinin ve amirlerinin talimatlarını yerine getiren pasif unsurlar değildir. En azından diplomatik karar alım ve uygulama süreçleri içerisinde diplomatların rolü bununla sınırlı değildir. Sharp'ın nitelediği şekilde "diplomasi ve (diplomatik olarak hareket eden) diplomatlar farklı gruplar arasındaki ilişkileri istikrarlı ve barışçıl bir zemine oturtan, uluslararası toplumu üreten" aktörlerdir. (Sharp, 2009: 11)

Bir "sosyal fenomen" olarak diplomasi üzerine yapılan çalışmalar diplomasi'nin her türlü dışsal etkiden uzak, yalıtılmış bir süreç olmadığını ve dolayısıyla diplomasi mesleğinin de farklı muhatapların birbirini dönüştürdüğü karşılıklı bir etkileşim içinde yürütüldüğünü ortaya koymuştur. Herhangi bir diplomatik süreç diplomatın hem muhatabı olduğu devlet temsilcileri hem de kendi temsilcisi olduğu kurum ve hükümet yetkilileriyle kurduğu etkileşimlerin bir bütünüdür. Bu ilişkisel yapıda diplomat herhangi bir meydan okuma olmaksızın bağlı bulunduğu kurum ve hükümetlerin kararlarının sadık bir uygulayıcısı olmaktan öte işlevler de yüklenir. Diplomatik karar alma süreçleri boyunca bir diplomat, hükümeti, kendi kurumundan meslektaşları ve diğer kamu kurumlarının ilgili temsilcileriyle temas halinde devlet politikalarını etkileme ve kimi durumlarda değiştirme eğilimi gösterir.

2. Soğuk Savaş Dönemi Türk Diplomatının İdeolojisi

"İdeolojik kutuplaşmanın diplomatik süreçleri yürütmeyi daha zor hale getirdiği" genel kabul gören bir varsayımdır. (Leguey-Feilleux, 2009: 153) Soğuk Savaş dönemi bu iddianın doğrulanması için en uygun siyasal atmosfere tanıklık etmiştir. Diplomatların temel görevinin "siyasi, kültürel ve ideolojik sınırları aşarak bir diyalog inşa etmek" (Leguey-Feilleux, 2009: 153) olduğu düşünüldüğünde, Soğuk Savaş siyasal gerçekliğinin neredeyse süregiden bir

savaş kadar bu diyaloga mani olacağına kanaat getirilebilir. Üstelik ideolojik kutuplaşma bu dönemde diplomatların sadece diğer uluslardan muhataplarıyla kurduğu ilişkileri etkilemiyordu. Berridge'in vurguladığı gibi "II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemin çoğunda dışişleri bakanlıkları ve onların diplomatik personeli, sıklıkla politikacılar ve soruşturma komisyonlarının saldırılarının hedefi olmuş ve devamlı olarak bulvar basını tarafından eleştirilmiştir." (Berridge, 2010: 18)

Soğuk Savaş dönemi Türk dışişleri bürokrasisi kayıtsız şartsız "Batı yanlısı" bir kurum olarak bilinir. Bu durumun bir sonucu olarak Türk diplomati da "her zaman için Batı yanlısı ideolojisiyle bütünleşmiş" olarak değerlendirilir. (Ortaylı, 1995: 536) Öyle ki, bu bir ideolojik tercihten ziyade Türkiye'nin ulusal kimliğinin vazgeçilmez bir unsuru olarak görülürdü. (Yılmaz ve Bilgin, 2006: 56) Dışişleri Bakanlığı'nın kimi önemli figürlerine kulak verdiğimizde de bu kabulü doğrulayan bazı yaklaşımlarla karşılaşırız. Örneğin, 1960'lı yılların iki farklı döneminde Dışişleri Bakanlığı'nda genel sekreter olarak görev yapmış olan büyükelçi Zeki Kuneralp'e göre,

"Türkiye'nin istikbali Batı'dadır. Halen haiz olduğu prestij, hatta Doğu'da bile haiz olduğu prestij, Batı'yla olan yakınlığından dolayıdır. Türkiye'nin bu siyasetten, bu umumi siyasi istikametten ayrılması, kendisi için kötü, meşum neticeler doğurabilir. Bazı kimseler Türkiye'nin bugün dahi Batılılar tarafından eşit Batılı bir millet olarak kabul edilmeyeceğini iddia etmektedirler. Mesele Türkiye'nin bugünkü dünya şartları muvacehesinde bir medeni memleketin işgal etmesi gereken mevkie yükselmesidir. Bugün Türkiye Doğulular arasında da ileri bir memleket sayılıyorsa o da Batı medeniyetini bir dereceye kadar benimsemiş olmasından ötürüdür." (Kuneralp, 1999: 110)

Tecrübeli diplomat bu sözleriyle Türkiye'nin geleceğini Batı'da aramasının bir bakıma kendisini Batılı olarak nitelemesinin ön koşulu olarak değerlendirmektedir. Kuneralp'in görev yaptığı kurum için bir istisna teşkil ettiğini düşünmemek gerekir. Türk Hariciyesi'nde Soğuk Savaş konjonktürünün etkili olduğu 1957'de kabul edilen Ömer Engin Lütem'e göre kendileri için "1950'ler hatta 1960'lar boyunca tek bir politika vardı: Batı İttifakı." (Lütem, 2017) Dönemin bir başka genç diplomatı Yalım Eralp'e göre de "Soğuk Savaş döneminde Türk diplomatları Türkiye'yi NATO'nun bir parçası" olarak görürlerdi. (Eralp, 2016) Soğuk Savaş yıllarında görev yapmış kimi Türk diplomatları için Batı İttifakı'nın alternatifini düşünmek şaşkınlık uyandırıcı ve hatta tehlikeli bir gelişmedir. 27 Mayıs 1960 ihtilalinin ardından bir grup genç subaya Türkiye'nin Batı İttifakı'ndaki rolü hakkında bir sunum yapan Nihat Dinç, bu subayların Batı İttifakı'na yönelik şüpheli yaklaşımlarından dolayı duyduğu hayal kırıklığını dile getirir. (Dinç, 1998: 51) 1960 ve 1972 yılları

arasında Türkiye'nin NATO Daimi Temsilcisi olan tecrübeli diplomat Muharrem Nuri Birgi bir toplantı sırasında Batı İttifakı'nın Türkiye için önemini vurgularken, bir akademisyen karşılık olarak "Türkiye'nin NATO'dan çıkması gerektiğini [zira] NATO'nun Türkiye için hiçbir yararının olmadığını" iddia eder. (Melek, 1994: 102) Muharrem Nuri Birgi, Dışişleri bürokrasisinde "Batı İttifakı'nın ateşli bir savunucusu olarak" bilinir. (Günver, 1985: 17) Birgi, bu akademisyenin NATO'ya yönelik itirazlarına da Batı İttifakı'na olan bağlılığı kadar Sovyet/Rus karşıtı tavrından da izler taşıyan şu sözlerle yanıt verir:

"Hay hay, çıkalım Beyefendi; yalnız Türkiye'nin güvenliği bakımından yerine hangi alternatifi öneriyorsunuz. Zira kuzeyimizdeki Sovyet Rusya'nın bizi tehdit eden politikasını ve Rusların Akdeniz'e inme hedeflerini bilirsiniz. Bir süper güç olan Sovyet Rusya'ya tek başımıza karşı koyabilir miyiz?" (Melek, 1994: 102-103)

Toplantıda yer alan bir diğer Türk diplomatı Faik Melek, Türkiye için Batı İttifakı dışında bir dış politika alternatifi akla getirilebiliyor olması karşısında duyduğu kaygıyı "Bu doçentin bu demagojisi ile okuttuğu yüzlerce gencin beyinlerini kendi doktrinine uygun olarak nasıl yıkayabileceğini şöyle bir düşünün. Çok acı değil mi?" sözleriyle ifade eder. (Melek, 1994: 102-103) Görüleceği üzere hem Birgi hem de Melek için Türkiye'nin Batı haricinde herhangi bir ittifaka yönelme ihtimali dahi tehdit arz eder bir niteliğe sahiptir.

Türk Hariciyesi ve diplomatı 1970'li yıllar ve hemen sonrasında maruz kaldığı çoğu eleştiriye de bu "tek yönlü" bakışı sebebiyle maruz kalmıştır. Dünya genelinde de diplomasiyi bir meslek olarak yürütenler en başından beri "bariyerlerin arkasında yaşayan... diplomatik ayrıcalıklarla sıradan insanlardan ayrılan" kişiler olarak görülmüştür. (Sofer, 1997: 181) Bunun sonucu olarak da "yurt dışında... yüksek yaşam şartlarına sahip" olarak bilinen diplomatlara karşı "şaşırtıcı olmayan" bir antipati oluşmuştur. (Berridge, 2010: 18) Türk Hariciyesi de dünyadaki muadilleriyle benzer şekilde "sempatik bir kurum" olarak görülmemektedir ve "bütün diplomatların *monşer* olduğuna yönelik genel düşünce [kimi] diplomatların kibirli tavırlarıyla birleşince tepki çekmektedir." (Uzgel, 2001: 67) 1952'de Hariciye'ye kabul edilen ve meslek yaşamının neredeyse tamamını Soğuk Savaş yıllarında geçirmiş olan Türk diplomat Turgut Tülümen bu duruma ilişkin şikayetini şu sözlerle dile getirmektedir:

"Diplomat denince, Türk insanının aklına nedense içkili ve eğlenceli davetler gelir. Her diplomatın mesaisinin önemli bir bölümünü buralarda geçirdiği düşünülür. Bu anlayışa göre, söz konusu davetler, şık giyinmiş insanların yiyip içtikleri ve geyik muhabbeti yaptıkları yerdir. Diplomatlarımızın bu tür davetleri kaçırmadıkları, birbirleriyle karşılaştıklarında 'mon cher'siz söze başlamadıkları anlayışı yaygındır

bizde. Dışarıda maaş yüksek, kadınların bini bir para, vur patlasın çal oynasın, işte böyle geçer diplomatların hayatı denir, büyük bir rahatlık içinde.” (Tülümen, 2003: 65)

Gerçekten de o yıllarda Türk diplomatı; özellikle milliyetçi-muhafazakar kamuoyunun gözünde Batı yönelimli dış politika ve Batılı, seküler yaşam tarzının iç içe geçtiği bir dünya görüşünün tecessüm etmiş halidir. Türk diplomatına yönelik bu algı en açık şekilde Soğuk Savaş dönemi milliyetçi-muhafazakar kamuoyunun bilinen figürlerinden Ahmet Kabaklı'nın sözlerinde ifade edilir. Kabaklı'ya göre diplomatların,

“Çoğu tarihe ve kültüre dayalı bir Türklük gururunu taşımak kalitesinden yoksundur. Vatanın güzelliklerini unutmuş, perişanlığa omuz silkmiş, buldukları ülkenin zevkine, kumarına kadınlı-ıçkili zevklerine kapılıp gitmişlerdir. Türkiye'nin ve Türk vatandaşının işlerini bir “angarya” sayanlar yüzde doksanı bulur. Bu [H]ariciyeci efendiler, bu milletin sırtından maaşların yedi katını alanlar, diplomatik dolaplarla içeriye istedikleri kadar mal ve eşya sokanlar ... Bunlar, alt şuurlarında Türk ve İslam olmaktan utanıyorlar. ... Ve bütün dünyanın diplomatları karşısında mazimizi, atalarımızı, hukukumuzu gülünç eden bir eseri oynamaktan zevk alıyorlar. ... Türk yaratılmış olmalarının öcünü alıyorlar sanki.” (Kabaklı, 1976: 430-40)

Yukarıda sözü edilen dünya görüşlerinin etkisiyle, Kabaklı Türk Hariciyesi'nin hiçbir zaman “milli ve basiretli” olmadığını iddia etmektedir. (Kabaklı, 1976: 445) Ona göre milli bir Hariciye, bir diplomatın,

“kendi devletini dünyanın merkezi sayarak ... ve pergelin ayağını oraya koyarak, bütün diğer devletlere ‘teğetler’ çizmesi demektir. Her nerede bizim için menfaat var; arayıp bulmak için gayretler harcamasıdır. Her nerede benim için ziyan ihtimali var; karkuş gibi yetişerek o zararı gidermesi... Gözünü dört açarak feza kadar mesafeleri ve asırlarca uzağı görmesi demektir.” (Kabaklı, 1976: 445)

Bu sadece Ahmet Kabaklı tarafından dile getirilen bir görüş de değildir. Yine milliyetçi-muhafazakar fikirlere sahip bir gazeteci olan Ergun Göze de, Kabaklı ile benzer yıllarda Türkiye'de dışişleri bürokrasisinin ve Türk diplomatı profilinin “millileştirilmesi” gerektiğini iddia etmiştir. Göze'nin sözlerini hatırlayacak olursak,

“Gerçekten Türk dış politikası Lozan'dan sonra bir günah çıkartma şekline dönüşmüştür. Bu günah çıkarmanın dış politikadaki neticesi batılı laik ve hiç kimsenin toprağında gözü olmayan, hiçbir şeye karışmayan ... çabalamalardan ibarettir. Ayrıca gerek içerde ve gerek dışarda mazi ve

mazideki hatıralarla her türlü alakanın kesildiğini her vesile ile göstermek. Suudi Arabistan kralının iftarına çağrılan Türk sefirinin iftar vaktinden önce purosunu yakarak ve oruç olmadığını ilana itina ederek gitmesinde bu günah çıkartma psikoza ... vardır." (Göze, 1980: 169)

Türk diplomatı ve diplomatik bürokrasisi, bu yazarlara göre, gözlerini tamamen Batı'ya çevirmiş olmalarının etkisiyle "tek yönlü" ve "hantaldır." Ahmet Kabaklı, Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'nin tercih ettiğini düşündüğü tek (Batı) yönlü diplomasisini şu sözlerle eleştirir:

"İyi bir dış siyaset, zaten çoğulcudur. Devletin çıkarları ve şerefi[ni] korumak ... için, dünyanın bütün devletleri ile iyi münasebetler kurmaktır dış siyaset. Bakın çevrenize hele! Çoğulcu (çok devletli, çok yanlı) bir siyaset yürütmeyen hiçbir devlet var mıdır? Amerika mı, Rusya mı, Kızıl Çin, İngiltere, İsrail, Yunanistan yahut Japonya mı "tekilci" dış siyaset gütmektedir?"

...

Tekilci dış siyaset de ne demek zaten! Yani dünyada bir veya birkaç devletle (iyi, kötü) ilintiler kuracaksın. Gerisi beni ilgilendirmiyor ... diyeceksin. Bunun adı siyaset falan değil, densizlik ve beceriksizlik olmaz mı?" (Kabaklı, 1976: 445)

Kabaklı'nın işaret ettiği durumun telafisi, Göze'ye göre Dışişleri bürokrasisinin zamanın gerekliliklerine göre en başından organize edilerek hantallıktan kurtarılmasıdır. Yukarıda Soğuk Savaş döneminde pek çok dışişleri bürokrasisinin kapsamlı reform çabalarına muhatap olduğuna değinmiştik. Göze'nin benzer bir sürecin Türk Hariciyesi için de talep edip etmediğine yönelik elimizde bilgi mevcut değildir ancak aşağıda verilen sözlerinde her şeyden önce Türk diplomatının "maneviyatını yükseltmeyi" önemsemektedir. Kendi sözleriyle ifade edecek olursak,

"[Türk diplomasisi] A'dan Z'ye kadar yeni diplomasiye göre kendisini tertip ve tanzim etmelidir. ... Manevi üstünlük politikası ilk elde şayanı tavsiyedir. ... Türk diplomatlarının statükodan başka bir dertleri olmadığı gibi, hatta böyle bir söylentiye teyit edecek durumları vardır. Türk diplomasisi üç önemli şeyden mahrumdur. Ne istihbaratı vardır ne propagandası ... ne de kadrosu ... Ve Türk diplomasisinin hiçbir şeyden haberi yoktur. Hedefsiz olan diplomasinin haberi olmaması da normaldir ..." (Göze, 1980: 174-76)

Kabaklı ve Göze'nin eleştirilerini yönelttikleri dönemde görev yapan Türk diplomatları ise yukarıda sözü edilen türden görüşlere karşı çıkmaktadır. Dışişleri Bakanlığı'na 1965'te kabul edilen Murat Bilhan'a göre diplomasi

mesleğinin karakterine mündemiç olan ihtiyat ilkesi gereği diplomatlar “hantal” olarak görülür. Bilhan’a göre “diplomasi ve gazetecilik karıştırılmamalıdır” zira “diplomatın sunacağı her bilgi güvenilir olmalıdır.” (Bilhan, 2016) Bilhan’dan üç yıl önce, 1962’de *Türk Hariciyesi*’nde göreve başlayan Yalım Eralp ise, Türk diplomasisi ve diplomatının hantal olarak nitelenmesine şiddetle karşı çıkar. Eralp’e göre Türk diplomasisi “hantal değildir.” (Eralp, 2017) Eralp’e göre Türk diplomatları ve Dışişleri bürokrasisi Soğuk Savaş döneminde sadece dünya gündemini değil Türkiye’nin iç siyaset gündemine de yakın ilgi göstermiştir. Eralp bu iddiasını şu örnekle açıklamaktadır:

“[Türk diplomatları], zannedilenin aksine Türkiye analizini ...iyi ... yaparlar. Örneğin 1965 yılında Dışişleri [Bakanlığı] gizlice üç diplomatını Güneydoğu [Anadolu Bölgesi’ne], yolladı. Verilen raporda durum düzelmezse yirmi dokuz yıl sonra iç savaş olur deniyordu. Dışişleri rapor ve alternatif sunar. Siyasi iktidar karar verir.” (Eralp, 2017)

Soğuk Savaş yılları boyunca Türk diplomatının ve Dışişleri kurumunun Batı merkezli bir dış politika yönelimine sahip olduğu hem Türk diplomatları hem de kamuoyu tarafından genel kabul gören bir gerçekliktir. Bu dönemin önde gelen bazı diplomatlarının yukarıda sözü edilen görüşleri de bu konuda kuşkuya çok az yer bırakmaktadır. Diğer taraftan, Türk diplomasisinin Batı’ya olan yönelimi “tek yönlü, gayri-millî” ya da “hantal” olmak gibi iddialarla eleştirildiğinde Türk diplomasisinin mensupları tarafından karşı iddialarla itirazlar sunulmaktadır. Hangi iddialarda daha ziyade haklılık payı olduğunu tayin etmek bu yazının kapsamı dışındadır. Bununla birlikte, 1970’li yıllarda Türk diplomasisinde bir grup meslek memuru tarafından geliştirilen ve savunulan bir dış politika alternatifinin seyri üzerine yapılacak bir inceleme, Soğuk Savaş dönemi Türk diplomatının tek tip, tek yönlü, edilgen ve dünyadaki gelişmeleri takip ve tefsirden uzak olduğu yönündeki iddiaların geçerliliğini sorgulamamıza katkıda bulunacaktır.

3. Bir Alternatif Ses Olarak Türk Hariciyesinde “Üçüncü Dünyacılık”

Soğuk Savaş döneminde dünya siyaseti üç büyük ölçekli siyasi ittifak sistemi üzerinden şekilleniyordu: (1) ABD liderliğindeki kapitalist Batı Bloku, (2) Sovyet Birliği liderliğinde, II. Dünya Savaşı sonrasında Orta ve Doğu Avrupa’da tesis edilen sosyalist rejimlerin katılımıyla oluşan Doğu Bloku ve (3) ağırlıklı olarak dekolonizasyon sürecinde bağımsızlığını kazanan ülkelerin oluşturduğu Bağılantısızlar ya da Üçüncü Dünya ülkeleri. Bu yazının ilerleyen kısımlarında değinilecek olan Üçüncü Dünyacılık olgusu da 1950’li ve 1960’lı yıllardaki ulusal bağımsızlık mücadelelerinden ilham almış, Pan-Asyacılık, Pan-

Afrikanizm ya da Pan-Amerikanizm gibi bölgesel işbirliği fikirlerine kaynak teşkil etmişti. (Berger, 2004: 9) Berger, 1960'lı ve 1970'li yıllarda iki tür Üçüncü Dünyacılık olgusunun belirdiğini ifade eder. Buna göre "ikinci kuşak" Üçüncü Dünyacı rejimlerin bir kısmı daha radikal ve sosyalist bir vizyonu benimserken, daha ziyade 1970'li yıllarla birlikte ılımlı bir Üçüncü Dünyacılık formu da ortaya çıktı. (Berger: 9) Bu ılımlı yaklaşımın bir uzantısı olan Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (YUED), BM tarafından deklare edilen bir kavramdı ve dönemin kalkınma odaklı ekonomi anlayışı çerçevesinde bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki diyalogu güçlendirmeyi amaçlayan bir Üçüncü Dünyacılık perspektifini temsil ediyordu. Türk Hariciyesi'ne mensup bir grup meslek memuru da 1970'li yılların ikinci yarısında Üçüncü Dünyacılık konseptinin bu son formuyla işbirliğini güçlendirmenin Türkiye'nin sosyo-ekonomik çıkarlarıyla daha uyumlu olduğu fikrini ortaya atmıştır.

Türkiye, daha önce bu metinde vurgulandığı üzere Batı İttifakı'nın bir mensubuydu. Bu durum, hem cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı devletinden miras aldığı diplomasi perspektifinin hem de bir bütün olarak Batılılaşma sürecinin bir uzantısıydı. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde bir süper güç olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği'nin bir tehdit oluşturması ya da savaş sonrası kimi gelişmelerin bu şekilde yorumlanması Türkiye'nin Batı'ya olan yönelimini kuvvetlendirmişti.

Türkiye'nin Batı İttifakı'nda yer almasının anlaşılabilir tarihi, politik, stratejik gerekçeleri mevcuttur. İktisadi açıdan ise Türkiye'nin gerçeklikleri nadiren Batı İttifakı'nın diğer mensuplarının çıkarlarıyla örtüşüyordu. Bu durum, kaçınılmaz olarak en belirgin şekilde Türkiye'nin diplomatik süreçlerini takip etmek yükümlü bürokratlar tarafından fark ediliyordu. Türk diplomat Hamit Batu, 1965 gibi nispeten erken bir tarihte dahi "Türkiye'nin [bağımsızlığını yeni kazanan] Afrika ve Asya devletlerinin dostluğunu ve yakın ilgisini kazanması gerektiğini" söylüyordu. (TC Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart 1965: 23) Batu'nun bu çağrısının arka planı aynı dönemde genç bir diplomat olan Yaman Başkut'un şu sözleriyle açıklığa kavuşmaktadır:

"77'ler grubu ile aynı çıkarlara sahiptik ama mensup olduğumuz grup ayrı telden çalıyordu. Örneğin, dünyaya ihraç ettiğimiz ana maddelerin fiyatlarının belli bir düzeyde istikrara kavuşması ve teknoloji transferindeki engellerin kaldırılması lehimizeyken, bunlara itiraz eden 'B' grubunun içindeydik ve sadece Grup içindeki hazırlık çalışmalarında cılız bir ses çıkarabiliyorduk." (Başkut, 2004: 43)

Buradan hareketle, Faizuallev'in söylediğinin aksine diplomatın devletin kimlik tanımlamasını sorgulamaksızın kendi kimlik algısı olarak benimsemediğini hatırlatmak gerekir. Başkut'un sözünü ettiği 77'ler ve "B

Grubu” oluşumları Birleşmiş Milletler Kalkınma ve Ticaret Konferansı (*United Nations Conference on Trade and Development-UNCTAD*) bünyesinde geliştirilen “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen” (New International Economic Order-NIEO) kapsamında tesis edilmişti. “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen” dönemin ruhuna uygun bir şekilde, gelişmiş Kuzey ülkeleri ile az gelişmiş ya da gelişmekte olan Güney arasındaki diyalogu pekiştirmeyi amaçlıyordu. (Corea, 1977: 177-187) Diğer yandan, yine dönemin ruhuna uygun şekilde kamplaşma eğilimi diyaloga galip geliyordu. OECD ülkeleri “B Grubu,” Doğu Bloku ülkeleri “D Grubu” ve bağlantısızlar oluşumu ise “77’ler Grubu”³ ile tartışmalarda kendi çıkarları adına tek ses olma çabasını gösteriyordu. Türkiye, kendi ekonomik çıkarı ile mensubu olduğu grubun genel çıkarları arasındaki zıtlığın en keskin olduğu ülkelerden birisiydi. Yukarıda Başkut’tan alıntıladığımız örnek bu durumu açıklar niteliktedir. Bu gerçekliğe dayanarak, 1970’li yılların ikinci yarısında Dışişleri bürokrasisi içerisindeki bir grup meslek memuru Türkiye’nin Batı Bloku ile Üçüncü Dünya ülkeleri ile olan ilişkileri arasında en azından bir denge tesis etmenin lüzumunu vurgulamak üzere bir çalışma gerçekleştirdi. Bu oluşumun lideri olan Temel İskit de, “Türkiye’nin ‘zenginler kulübünün’ en fakir, dış yardım alan üyesi ... [ve] ... yapısının yoksul ülkelerle uyumlu olduğu” düşüncesinden hareketle bu “çelişkiyi aşmayı” hedeflediklerini ifade etmektedir. (İskit, 2016)

İskit liderliğindeki Türk diplomatlar çabalarının en başında, kurumlarına ya da en azından amirlerine rağmen bir çalışma yürütmemiştir. Sofer’in hatırlattığı üzere bir “öteki” olarak diplomat kendi “ötekileriyle” müzakereye dayalı bir ilişki tesis etmiştir. Bakanlığın tarihindeki ilk “bağımsız çalışma grubu” dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Şükrü Elekdağ’ın imzasıyla kurulur. (İskit, 2016) Söz konusu çalışma grubu bir süre sonra “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye” başlıklı bir rapor hazırlar. Rapor Temmuz 1977’de “özel çalışma grubu raporu” alt başlığı ile yayımlanır. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977) Yazarları arasında Temel İskit’in haricinde Gündüz Aktan, Uluç Özülker, Aydan Karahan, Şefik Onat, Yaman Başkut, Özcan Davaz, Ercan Özer, Mehmet Akat ve Hayati Güven bulunur. Bu diplomatlar Bakanlığın aynı biriminden değildir. Çalışma grubuna katılımın temel şartı daha ziyade “rapora konu olan meseleler hakkında çalışmalar yapmış olmaktır.” (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: ii)

147 sayfa uzunluğundaki rapor üç bölümden oluşuyordu. Raporun birinci bölümü “Uluslararası Ekonomik Alandaki Gelişmeler ve Eğilimler” başlığını taşıyordu. Bu bölüm sekiz alt başlığa ayrılmıştı: “Gelişmiş Ülkeler ile Gelişme

3 Grup, adımı başlangıçtaki üye sayısından olsa da “77’ler” oluşumunun üye sayısı zaman içerisinde bu sayıyı aşmış ve uluslararası kuruluşlar nezdinde etkili bir yapı haline gelmişti.

Yolundaki Ülkeler Arasındaki Uluslararası Ekonomik Müzakere Sürecinin Tarihçesi ve Çerçevesi, Ana Maddeler, Mamul Maddeler, Mali Yardım ve Borç Yükünün Hafifletilmesi, Parasal Düzen, Teknoloji Transferi, Özel Yabancı Sermaye-Çok Uyruklu Şirketler ve Enerji." Her bir alt başlık içerisinde mevcut uluslararası ekonomik düzenin o dönemin sık kullanılan tabiriyle "gelişme yolundaki ülkeler" (GYÜ) aleyhine sonuçlar üreten yapısı sorgulanıyor ve GYÜ'lerin kendi sınırları içerisindeki çok uluslu (uyruklu) şirketlerin aktivitelerini kontrol etme, sınırları içindeki yabancı mülklerini gerektiğinde millileştirme, OPEC benzeri kuruluşlar tesis edebilme gibi haklarını savunuyordu. Uluslararası ticaretin ayrımcı gümrük uygulamalarından uzak gerçekleştirilmesi öneriliyor, teknoloji transferi ve teknik yardım gibi politikaların GYÜ'ler aleyhine bir bağımlılık ilişkisine sebep olmaması gerektiği vurgulanıyordu. Raporun ikinci bölümü de yine sekiz alt başlıktan oluşuyor ve bu konuların tamamını Türkiye ile ilişkilendiriyordu. (Ana Maddeler ve Türkiye, Mamul Maddeler ve Türkiye vs.) Bu başlığın temel olarak üzerinde durduğu noktalar ise; Türkiye'nin uluslararası ekonomik düzen içerisindeki bir takım gerçekliklerinin gelişmiş Batı ülkelerine oranla GYÜ'lerle daha uyumlu olduğu ve daha eşitlikçi bir "yeni uluslararası ekonomik düzen" için Türkiye'nin oynayabileceği roldü.

On bir sayfa uzunluğundaki sonuç bölümü, raporun en can alıcı kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde 1973 (metinde 1974 denmektedir) ekonomik bunalımının "mevcut düzende GYÜ'ler lehine bazı ayarlamalar yapılırsa dahi bunun yeterli olamayacağını, dünya ekonomisinin kurumsal mekanizmasının yeni baştan gözden geçirilmesi gerektiğini" ortaya koyduğu ifade edilmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 137) Rapor, "GYÜ'lerin kalkınmasının temelde kendi sosyo-ekonomik yapılarının geliştirilmesine ve öz kaynaklarının değerlendirilmesine dayanan bir iç sorun" olmasına rağmen bu iç sorunun çözümünün "elverişli bir dış ortama sıkı sıkıya bağlı" olduğu ve "Yeni [Uluslararası] Ekonomik Düzen" in "GYÜ'ler aleyhine işleyen dış koşulların, bu ülkelerin kalkınmaları için elverişli ve adil bir düzene dönüştürülmesini amaçladığını" belirtmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, 1977: 138) Yeni ekonomik düzende "GYÜ'lerin kendi kaynaklarını değerlendirmeleri ve öz olanaklarına dayanmaları sureti[y]le gelişmiş ülkelere bağımlılıklarını azaltmaları öngörülmektedir" zira ancak bu yolla "uluslararası ekonomiye teknoloji ve sermayeyi sağlayan gelişmiş ülkelerle enerji ve hammaddeleri sağlayan GYÜ'ler arasında gerçek anlamda bir karşılıklı bağımlılık" tesis edilebilecektir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 140)

Raporun sonuç bölümünde değinilen bir konu bilhassa dikkate değerdir. Burada "uluslararası ekonomik sorunların ön plana geçmesi, siyaset ve güvenlik sorunlarının bir ölçüde hafiflediği 'detente' koşullarından soyutlanamayacağı' ve kalkınmacı gündemin bu dönemde ortaya çıkmasının bir "rastlantı olarak

yorumlanamayacağı” belirtilmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 141) “Giderek ağırlaşan uluslararası ekonomik sorunların baskısının” süper güçler de dahil olmak üzere “bütün ülkeleri anlaşmazlık alanlarını daraltmaya, siyasal gerilimleri azaltmaya zorladığı” ifade edilmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 141) Yeni uluslararası ekonomik gündem ve uluslararası siyasetteki gerilimin azalma eğilimi gösterdiği *Detente* dönemi arasında bir ilişki olduğu tespiti yerindedir. Bununla birlikte, ağırlaşan ekonomik baskıların mı *Detente* eğilimini zorunlu kıldığı yoksa *Detente* sürecinin mi “kalkınmacı” gündemin sesini duyurabilmesine olanak tanıdığı tartışmaya açıktır. Zira 1970’li yılların sonunda dünya siyaseti Sovyetler Birliği’nin Afganistan’da yürüttüğü savaş, İran İslam Devrimi, ABD’de Reagan yönetimi gibi gelişmelerle tekrar gerildiğinde ekonomik baskıların ağırlığı halen hissedilirken kalkınmacı gündem neo-liberal ekonomi politikaları lehine zemin kaybetmeye başlamıştır.

Raporun sonuç bölümünde sunduğu Türkiye tahlili de önemlidir. Burada Türkiye’nin “1950’li yıllardan beri Soğuk Savaş koşullarının yarattığı siyasi-askeri nedenlerle, Batılı gelişmiş ülkelerle giderek sıkılaştıran ve bu ülkelerin kurdukları tüm siyasi ve ekonomik işbirliği ... kuruluşlarında yer almayı içeren” ilişkiler tesis ettiği hatırlatılmakta ve Türkiye’nin sadece güvenliğini değil kalkınmasını da Batı’da gördüğü belirtilmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 141-42) Türkiye’nin Batılı gelişmiş ekonomi anlayışına uygun olarak “kendisine ayrıcalıklı bir pay sağlayacağını düşündüğü” ve bu payı da 1950’li yıllarda Marshall Yardımları, 1960’larda ise OECD’nin katkıları kapsamında edindiği belirtilmektedir. 1970’li yıllarda ise bu durumun değiştiği, Batı’nın Türkiye’ye sunduğu yardımları fiilen kestiği, *Detente* süreciyle birlikte [Türkiye’nin] jeopolitik konumunun da bir koz olmaktan çıktığı vurgulanmaktadır. (TC Dışişleri Bakanlığı: Temmuz 1977) 1970’ler itibarıyla, Türkiye’nin de Batı İttifakı ile kendisine sağladığı iktisadi çıkarların sınırına ulaştığını fark ettiği ve GYÜ’lerle işbirliğine artan ölçüde işbirliğine gittiği bilgisi verilmiştir. Buna rağmen, Türkiye’nin bunun geçici bir durum olduğu ve bir gün tekrar Batı ile ittifakından eski iktisadi çıkarlarını temin edebileceği ümidini koruduğu zira Türkiye’nin kalkınma düzeyi açısından GYÜ’lerle benzer olsa da “sosyo-politik kurumlaşma yönünden Batılı bir ülke kimliğini taşıdığına inandığı” ifade edilmektedir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 143) Rapor, tam da bu kanaate itiraz etmektedir. Buna göre, “Türkiye hangi ölçüt uygulanırsa uygulansın bir GYÜ’dür” ve “Batılı ülkelerle ayrıcalık esasına dayanan eski ilişkiler düzenini de artık ihya edemez.” (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 143) Bu koşullar altında, Türkiye “uluslararası ekonomik müzakere sürecindeki yerine açıklık getirmek zorundadır.” (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 143)

Raporun Türkiye'nin uluslararası ekonomik düzendeki yerine ilişkin tahlili ise açıktır: "Türkiye'nin tüm yaşamsal dış ekonomik alanlardaki çıkarları ... 77'ler grubunca savunulan görüşler doğrultusundadır." (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 146) Gelişmiş Batılı ülkelerden müteşekkil "B Grubu" ise "Türkiye'nin destek beklediği değil, çıkarlarını koruyabilmek için mücadele ettiği" bir oluşum haline gelmiştir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 147) Türkiye, her geçen gün daha fazla şekilde B Grubu içerisinde "yabancılaşmaktadır." (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 147) Raporla Türkiye'nin bu gerçeklikler çerçevesinde "çıkartları doğrultusunda ... grup değiştirmesinin doğal olacağı" vurgulanmakta, "77'ler grubu içinde, siyasi ve ekonomik ağırlığına uygun bir yer alması" yönünde bir nihai öneri sunulmaktadır. (TC Dışişleri Bakanlığı, Temmuz 1977: 147)

Raporu oluşturan grubun başındaki meslek memuru olan Temel İskit aslında çalışma grubunun temel eğiliminin Türkiye'nin Üçüncü Dünya ile bütünleşmesinden ziyade dönemin dünya siyasetini belirleyen üç blok arasında bir denge tesis etmesini önermek olduğunu belirtir. (İskit, 2016) Yine İskit'e göre, burada daha radikal bir tavır alıp Türkiye'nin – Batı ile ittifakını feda etmesi pahasına – Üçüncü Dünya ülkeleri ile ekonomik çıkarları sebebiyle entegre olmasını savunan diplomat Gündüz Aktan'dır. (İskit, 2016) Aktan'ın raporun sonuç bölümünün yazımında etkili olduğu anlaşılıyor.

Bu yazının başındaki kuramsal tartışmalarda diplomasinin varlığının etkileşime dayalı olduğu, diplomatik süreçlerin sadece muhatap olunan devlet temsilcileriyle değil diplomatların kendi devletinden temsilcilerle de müzakerelerine dayandığı ifade edilmişti. Rapor çerçevesinde Bakanlık içerisinde gerçekleştirilen tartışmalar bunun açık bir örneğiydi. Temel İskit raporun içeriğinin tartışılmak üzere Dışişleri Bakanlığı kamuoyuna sunulmasını talep eder. Zira, Dışişleri'nde pek çok memur dikkate alınmak üzere Merkez'e raporlar gönderir ancak bunlar genellikle karşılık bulmaz. Bu rapor ise Bakanlığa sunulur sunulmaz büyük bir tepki görür. İskit'in aktardığına göre ilk reaksiyon dönemin önde gelen, siyasetle de iç içe diplomatlarından Coşkun Kırca'dan gelir. (İskit, 2016) Kırca, Türkiye'nin "77'ler grubuna girmesini öneren" bu raporun "nasıl yazılabildiğini" sormaktadır. (İskit, 2016) Kırca'ya benzer tepkileri diğer diplomatlar da gösterecektir.

Dışişleri Bakanlığı'nda Bakan İhsan Sabri Çağlayangil'in başkanlığında ve merkezdeki büyükelçilerin katılımıyla bir toplantı düzenlenir. Toplantıya, raporu kaleme alan meslek memurlarını temsilen İskit de katılır. Burada karşılaştığı manzara Kırca'nın tepkisini andırır. Toplantıya katılan kimi memurlar "böyle bir raporun kaleme alınmasının dahi utanç olduğunu" iddia ederken bir başka grup da raporun "Türkiye'yi müttefiklerine rezil ettiğini" öne sürer. (İskit, 2016) Sadece raporun sunduğu öneriler değil raporu kaleme alan diplomatlar da eleştiri konusu olmuştur. Raporu yazarlar "zaten komünist

oldukları için” böyle bir çabaya girişmiştir. (İskit, 1016) O dönemde genç bir diplomat olan Yalım Eralp de anılarında bu memurların Marksist bir ekonomist olan Korkut Boratav ile yakın ilişki içerisinde olduğunu dile getirmektedir. (Eralp, 2017: 50)

Türkiye’nin dış politikası Soğuk Savaş boyunca temel olarak 1960’lı yıllarda, bu çalışmada da yer verilen kimi eleştirilerin aksine çok boyutlu bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Kıbrıs sorununda uluslararası kuruluşlar nezdinde destek kazanmak gibi belirleyici bir motifi yanı sıra Türkiye’nin politik iktisadi çıkarları da yeni arayışlar için itici bir güç oluyordu. 1965-71 döneminde Türkiye’yi yöneten Adalet Partisi (AP) anti-komünist eğilimleriyle bilinen bir siyasi oluşumdur. Lideri Süleyman Demirel, en büyük rakibi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) “ortanın solu” kavramını geliştirdiğinde “Ortanın solu, Moskova yolu” sloganını dolaşıma sokmuştu. Bununla birlikte, aynı Demirel hükümeti Türkiye’nin o dönemdeki pek çok önemli altyapı yatırımını Sovyetler Birliği sermayesiyle yapmaktan çekinmemişti. (Özcan, 2017: 196) Yine de bütün bunlar Türkiye’nin dünyayı kavrayışına yönelik kapsamlı birer değişiklik önerisi değildi. Burada sözü ettiğimiz rapor ise Türkiye’nin dış politikasının yürütülmesinden sorumlu temel kurum olan Dışişleri bürokrasisinin içerisinde Batı ile ittifakın tartışılmazlığına ilişkin bir itiraz geliştireyordu. İskit’in sözleriyle ifade edecek olursak bu rapor “Türkiye’nin Batı’ya olan yönelimine karşı ilk sortisi” idi. (İskit, 2016) Üstelik, yine sol ya da sosyalizm tınısı taşıyacak herhangi bir fikre karşı kuvvetli bir antipatiyle yaklaşan Milliyetçi Cephe (MC)⁴ hükümeti döneminde yayımlanmış ve bu hükümetin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de bu tür bir raporun hazırlanmasına destek vermişti.

Çağlayangil anılarında Türkiye’nin Batı İttifakı ve NATO’nun bir parçası olması sebebiyle uluslararası toplantılarda Üçüncü Dünya ülkelerinden ayrı oturmak zorunda olmasının kendisinin “en çok gücüne giden” konu olduğunu belirtir. (Çağlayangil, 1990: 170-71) Bu hassasiyetinden olsa gerek, Çağlayangil çalışma grubunun faaliyetlerini engellememiş, hatta onlara destek olmuştur. Grubun üyelerinden Yaman Başkut da Çağlayangil’in “kendilerini destekleyen tek kişi” olduğunu belirtmektedir. (Başkut, 2004: 44) Muhtemelen Çağlayangil de çalışma grubunun Türkiye’nin dış politika yönelimini değiştirebileceğini düşünmemektedir. Bu tür bir değişimi arzu ettiğini kanıtlayacak bir veri de mevcut değildir. Yukarıda sözü edilen toplantıda Yeni Uluslararası Ekonomik

4 Adalet Partisi lideri Süleyman Demirel’in başbakanlığında Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve Cumhuriyetçi Güven Partisi’nin katılımıyla kurulan ve Haziran 1977’ye kadar ülkeyi yöneten koalisyonun adıdır. II. MC Hükümeti ise bu kez AP-MSP-MHP koalisyonu olarak Temmuz 1977-Ocak 1978 arasında varlığını sürdürmüştür. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye raporu I. MC Hükümeti döneminde hazırlanıp yayımlanmıştır.

Düzen ve Türkiye raporu aleyhine yükselen kuvvetli itirazlar karşısında da İskit'e "Görüyorsun değil mi, rapor kabul edilmedi" diyerek raporun önerisini daha yoğun bir şekilde desteklemeyeceğini de "nazik biçimde" ifade etmiştir. (İskit, 2016) Dışişleri Bakanı'nın bu teşvikiyle daha ziyade Bakanlık içerisinde Batı İttifakı lehine oluşan asimetriyi dengelemeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Sağ görüşlü bir koalisyon hükümetinin dışişleri bakanının dahi ılımlı yaklaştığı bir öneriye Dışişleri bürokrasisinin kıdemli büyükelçilerinin yönelttiği güçlü itiraz dönemin Hariciyesi'nin ve Türk diplomatının Batı İttifakı'na atfettiği önemi açık bir biçimde ortaya koyması sebebiyle anlamlıdır. Başkut'a göre, kıdemli büyükelçiler rapora "Türkiye'yi Batı'ya karşı gövde gösterisi yapıyormuş gibi göstermesi" sebebiyle itiraz etmiştir. (Başkut, 2004: 45) Dışişleri Bakanlığı'na 1965'te kabul edilen, çalışma grubuna dahil olmasa dahi o dönemdeki tartışmaları takip eden bir diplomat olan Murat Bilhan da, rapora itiraz eden büyükelçilerin "Türkiye'nin [bağımsızlığını yeni kazanmış] Afrika ülkeleri ile hiçbir ortak yönünün bulunamayacağını" dile getirdiklerini hatırlatmaktadır. (Bilhan, 2016)

Türkiye'nin Batı İttifakı'na olan bağlılığına büyük önem atfeden diplomatlar daha ziyade konuyu bir kimlik ve güvenlik sorunu olarak ele almıştır. Çalışma grubunun mensubu olan diplomatlar ise dönemin ruhuna uygun olarak "kalkınmacı" bir gündemle politik iktisadi gerçekliklere dikkat çekmiştir. Burada bir "kuşak faktörü" olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Çalışma grubuna mensup diplomatlar mesleklerinde ortalama on yıl tecrübe sahibidir. Türkiye'nin dış politikasına ilişkin geliştirdikleri öneriler, dünyada Soğuk Savaş konjonktürünün gerilediği, ulusal kalkınma olgusunun güvenlik kaygılarının karşısında konumlandırıldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Raporun sunulduğu toplantıda itirazlarını dile getiren büyükelçiler ise kıdemlidir ve mesleki kimlikleri Soğuk Savaş'ın erken dönem karakteri çerçevesinde şekillenmiştir. Ayrıca bu metinde daha önce bahsedildiği üzere bu diplomatlar için Türkiye'nin Batı ile olan yakınlığı bir güvenlik ihtiyacının da ötesinde ulusal kimliğini nasıl tanımladığı ile de yakından ilgilidir. Kıdemli büyükelçilerin raporun içeriğine ilişkin itirazı biraz da bu yönden anlaşılmalıdır. Bu diplomatlar, "Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile hiçbir ortak özelliği olmadığını" iddia ederken aslında genç meslektaşlarının atıfta bulunduğu bazı politik iktisadi gerçekliklerin farkındaydı. Bununla birlikte, kıdemli büyükelçiler için Türkiye'yi uluslararası siyasette bağımsızlığını yeni elde etmiş ülkelerle aynı konumda hizalamak bir ulusal kimlik ve tabii bir prestij meselesiydi.

Hatırlanacağı üzere, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye" adlı raporun tartışılması esnasında yükselen kuvvetli itirazlar sebebiyle toplantıya başkanlık eden dönemin Dışişleri Bakanı Çağlayangil, çalışma grubunun başındaki diplomat olan İskit'e "raporun kabul görmediğini" ifade etmişti. Bakanlığın en tepesindeki ismin bu sözlerinin ardından – üstelik yine kurumun

söz sahibi isimleri şiddetli itirazlar yöneltmişken – İskit ve arkadaşlarının geliştirdiği önerilerin burada sonlanacağı, çalışma grubunun da dağılacağı düşünülebilirdi. Yine de dünya siyasetinin seyri Üçüncü Dünya ile daha yakın ilişkiler kurma fikrinin zihinlerde sürekli canlı kalmasına sebep oluyordu. Ne dünyada ne de Türkiye’de 1950’li yılların siyasi iklimi söz konusu değildi. Vietnam Savaşı, 1968 deneyimi ve *Detente* süreci gibi gelişmeler, Türkiye gibi Soğuk Savaş’ın cephelerinden birisi olarak görülebilecek bir ülkede dahi dünyadaki gelişmelere sadece bağlı olunan ittifakın penceresinden bakılmasını engelliyordu. Bu arka plana ek olarak, 1978’in başında Türkiye’de meydana gelen bir hükümet değişikliği yukarıda sözü edilen çalışma grubuna mensup diplomatların Bakanlık içerisinde yeniden “mevzi kazanmasına” yardımcı oldu.

CHP, Bülent Ecevit liderliğinde girdiği Haziran 1977 seçimlerinden % 41,3 oy alarak parlamentoda 213 sandalye elde etmeyi başarsa da tek başına hükümet kuracak çoğunluğu sağlayamamıştı. (Aydın ve Taşkın, 2014: 283) Bunun üzerine Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi (AP), sağın diğer iki temsilcisi olan Necmettin Erbakan’ın başkanı olduğu Milli Selamet Partisi (MSP) ve Alparslan Türkeş’in yönetimindeki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile ikinci Milliyetçi Cephe (MC) hükümetini kurmuştu. Bülent Ecevit ise aylar sonra bir karşı hamle olarak koalisyonun büyük ortağı AP mensubu milletvekillerinden bazıları CHP’ye geçmesi için ikna etmiş ve böylece parlamentoda çoğunluğu elde ederek 5 Ocak 1978’de ikinci kez başbakanlık koltuğuna oturmuştu. (Aydın ve Taşkın, 2014: 283)

Bülent Ecevit bir önceki başbakanlığı döneminde de (Ocak-Kasım 1974) dış politikada “farklı bir tutum” benimsemekten imtina etmemişti. ABD’nin telkiniyle koyulmuş olan haşhaş ekim yasağını kaldırmış, o tarihe kadar on yılı aşkın bir süre boyunca Türkiye’nin gündeminde olan Kıbrıs’a müdahaleyi de gerçekleştirmişti. (Aydın ve Taşkın, 2014: 257) O dönemde CHP’nin dış politika yönelimlerinin belirlenmesinde Ecevit’in danışmanı unvanıyla etkili olan Haluk Ülman da, “CHP’nin bazı dış politika tabularını yıkmak istediğini” ve bundan dolayı da “ABD’nin tepkisini çektiğini” ifade etmiştir. (Birand, 1999) Yine dönemin Maliye Bakanı olan Deniz Baykal da, Kıbrıs Barış Harekatı öncesinde gerçekleştirilen bir toplantıda Türkiye’nin “olayları ardından izlemek yerine, ülkenin çıkarlarına aykırı olan ... sorunlarda hakkını fiilen kullanmakta tereddüt göstermeyeceğini” ifade etmiştir. (Birand, 1987: 86) Bu sözler, Türkiye’nin o güne kadar ihtiyatıyla bilinen geleneksel dış politikasından bir sapmaya ya da bir sapma arzusuna işaret ediyordu. 1978’de yeniden iktidara geldiğinde ise Ecevit yönetimi kendi dış politika gündemini gerçekleştirmek için daha geniş bir hareket alanına sahipti. Ecevit ve CHP bu kez iktidarı başka bir parti ile paylaşmıyordu. Haşhaş ekimi yasağının kaldırılması, Kıbrıs Barış Harekatı ve bunlara tepki olarak uygulamaya konan ABD’nin Türkiye’ye yönelik ambargosu

gibi gelişmeler de Türkiye'de bütün kesimleri "çok boyutlu" bir dış politikanın gerekliliğine ikna etmişti.

Yeni hükümetin dış politika anlayışının Dışişleri bürokrasisi üzerinde bazı önemli etkileri oldu. Bir uluslararası hukuk profesörü olan yeni dışişleri bakanı Gündüz Ökçün Bakanlık içerisinde ancak 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra olanlarla kıyaslanabilecek köklü değişiklikler yapmayı amaçlıyordu.⁵ Dışişleri Bakanlığı ile bakanlık görevi öncesi mensubu olduğu Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi arasındaki etkileşimi kuvvetlendirme yönünde çalışmaları oldu. (Kürkçüoğlu, 1992: 6) Bakanlık bürokrasisi içerisinde her zaman "gündem"de olan diplomatların yabancılarla evlenmesini yasakladı. (Güvendiren, 2013: 165) Eylül 1978'de katıldığı BM Genel Kurul toplantısı için oluşturulan Türk delegasyonuna muhalefeti temsilen eski Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'i de dahil etti. (Milliyet, 24 Eylül 1978: 6) Ökçün, Dışişleri bürokrasisinin alışkanlıklarıyla barışık bir bakan olmaya niyetli görünmüyordu.

Bakanlıkta asıl değiştirmeyi istediği nokta ise kurumun politik yönelimiydi. Yalın Eralp'e göre "iç politika [konuları] Bakanlığa Gündüz Ökçün" döneminde nüfuz etmiştir. (Eralp, 2016) Ökçün, Türkiye'nin dış politikasının "Batı güdümünden" çıkarılmasını istiyor ve Bakanlık bürokrasisini de bu yönde yeniden tasarlamayı düşünüyordu. Temmuz 1978'de Ankara'da Bağlantısızlar grubuna mensup on sekiz ülkenin büyükelçisiyle görüşen Ökçün "Türkiye'nin bağlantısız ülkelerle ilişkilerinin geliştirileceğini" vurguladı. (Milliyet, 18 Temmuz 1978: 6) Bu sebepten dolayı, İlder Türkmen ve Coşkun Kırca gibi o dönemin önde gelen, Batı İttifakı'na atfettiği önemle bilinen diplomatlar merkezde pasif görevlere getirildi.⁶ O dönemde İlder Türkmen

5 1960 askeri müdahalesinin ardından Türk Dışişleri bürokrasisi – etkileri kısa sürecek olsa da – derin yaralar aldı. 1957-1960 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı'nı yürüten Fatih Rüştü Zorlu'nun asılmasının haricinde Bakanlığın dış ekonomik ilişkiler alanındaki yetkileri 13 sayılı kanunla devletin ilgili diğer kurumlarına dağıtıldı, Zorlu döneminin kimi önde gelen diplomatları Yassıada'dan mülhem bir adla Yassıada olarak nitelenen bir odada ataletle itildi. (Sert, 2018: 84-90)

6 Türk Dışişleri bürokrasisinde bir büyükelçi pasif bir konuma getirilmek isteniyorsa genel uygulama söz konusu diplomatın "müşavir" ya da "yüksek müşavir" unvanıyla Ankara'da tutulmasıdır. Bu iki diplomat da bu dönemde yüksek müşavir olarak Bakanlık merkezi emrine alınmıştır. İlder Türkmen, Haziran 1979'da BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi görevini yürütmek üzere bir yıl ücretsiz izne ayrılmıştır. "Büyükelçi İlder Türkmen'e, Birleşmiş Genel Sekreter Özel Temsilcisi Görevini Alması İçin Bir Yıl Süreyle Aylıksız İzin Verilmesi," BCA 030.18.1.2/380.246.7. 6 Ağustos 1979.

Dışişleri Bakanlığı içerisinde benzer yaşlarda, aynı okullardan mezun diplomatların teşkil ettiği bir “klik”in lideri olarak biliniyordu.⁷

Okul bağları, o yılların Hariciyesi’nde önemli bir olguydu ve bu noktada Türkiye’nin iki köklü eğitim kurumu öne çıkıyordu: Galatasaray Lisesi ve Ankara Siyasal Bilgiler Okulu ya da mensupları arasında daha sık kullanılan haliyle Mekteb-i Mülkiye. Dışişleri Bakanlığı’nın 1965’teki yıllığının verilerine göre, bakanlıkta görevli 397 meslek memurundan 137’si Galatasaray Lisesi mezunudur. (TC Dışişleri Bakanlığı Yıllığı, 1965: 146-262) Diğer ortaöğretim kurumlarıyla karşılaştırıldığında Galatasaray Lisesi belirgin biçimde Hariciye’ye en çok memur yetiştiren kurumdur. Yüksek öğrenim düzeyinde ise Mülkiye Türk Dışişleri’ni beslemektedir. Yine söz konusu dönemde görev yapan memurların 229’u Mülkiye mezunudur. (TC Dışişleri Bakanlığı Yıllığı: 146-262) 70 meslek memuru ise hem Galatasaray Lisesi hem de Mülkiye mezunudur. Aslında kendisi de bir Mülkiyeli olan Ökçün, Bakanlık’ta yapacağı kimi değişikliklerle Bakanlık mensuplarının daha okul yıllarından şekillenen kimi ilişki ağlarını da tasfiye etmeyi öngörüyordu.

Yukarıda sözü edilen durumun Bakanlığın dünya siyasetini tefsir etme şeklini de etkileyeceği açıktı. Zira, okul arkadaşı ya da akran olmak haricinde bu oluşumun mensuplarını bir araya getiren bir diğer unsur da, Türkiye’nin dış politikasında ABD ve Batı ittifakına bağlılığın üzerinde önemle durmalarıydı. Coşkun Kırca, yukarıda belirtildiği üzere Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye raporunun içeriğine ilk itiraz eden büyükelçiydi. Dışişleri Bakanı Ökçün, Türkmen, Kırca ve benzer bakış açısına sahip diplomatların Bakanlık içerisindeki etkinliğini azaltarak kendisinin ve hükümetinin dış politika anlayışıyla daha uyumlu bir Bakanlık bürokrasisi tesis etmeyi arzuluyordu. Bu sebepten dolayı, tasarrufları sadece dönemin kıdemli diplomatlarıyla da sınırlı değildi. Yalım Eralp, Batı yanlısı dünya görüşü sebebiyle Ökçün’ün kendisini “hain” olarak nitelediğini ifade eder. (Eralp, 2017: 46) Dönemin bir başka genç diplomatı Ekrem Güvendiren de terfiinin Ökçün tarafından “şoven milliyetçi” olduğu gerekçesiyle iptal edildiğini iddia eder. (Güvendiren, 2013: 165)

7 Türk Dışişleri Bakanlığı’nda 1960’ların ikinci yarısından itibaren benzer yaşlarda, çoğunlukla Galatasaray Lisesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden mezun ve dış politikada Batı İttifakı’na öncelik atfeden bir grup memurun bir klik oluşturduğu ve bu oluşumun mensuplarının kurum içi tayin ve terfilerde kendilerine yakın olan meslektaşlara avantajlar temin ettiği o dönemde görev yapan bazı diplomatların anılarında sıklıkla dile getirilmiştir. (Darende, 2008: 94-95; Dikerdem, 1989: 180-181; Afra, 1999: 193-198; Gülen, 1998: 195) Bu diplomatların belirttiğine göre “klik”in liderliğini ise İlder Türkmen ve Kamuran Gürün üstlenmektedir. Bu iddialar bu iki diplomat tarafından doğrulanmamıştır ancak dönemin tanığı olan Dışişleri mensuplarının gözlemleri birbirini destekler niteliktedir.

CHP iktidarı ve Ökçün'ün Dışişleri Bakanlığı ile birlikte hükümetin dış politikasıyla daha uyumlu olacağı düşünülen bazı diplomatlar ise öne çıkmıştır. Bu dönemde orta kıdemli bir diplomat olan Taner Baytok "Bakanlıkta radikal bir kadro değişikliğine gidildiğini" ve "daha çok sol eğilimde görülen memurlarla adeta bir reform kadrosu oluşturulduğunu" belirtir. (Baytok, 2005: 248) İskit liderliğindeki çalışma grubu bu konjonktürün etkisiyle düşüncelerini yeniden, üstelik bu kez daha gür bir sesle duyurma imkanını yakalamıştır. İskit, "Ecevit tarafından cesaretlendirilerek," "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye" raporunun yayımlanmasından bir yıl sonra bir konferans düzenlediklerini belirtir. (İskit, 2016) Söz konusu konferans 7-11 Ağustos 1978 tarihlerinde İstanbul'da "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye: Dört Yılın Bilançosu" başlığıyla düzenlenmiştir. Dört gün süren konferans dört oturumda gerçekleştirilmiştir. Dışişleri Bakanlığı adına konferansı düzenleyen diplomatlar ağırlıklı olarak bir yıl önce "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye" raporunun hazırlanmasında da rol oynayan kişilerden oluşmaktadır. Temel İskit konferansın sekreterliğini üstlenmiştir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden Haluk Gerger ise sekreter yardımcısıdır.⁸ Dışişleri Bakanlığı bu etkinliği Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesindeki Kalkınma ve Sosyal Etüdler Merkezi ile ortaklaşa düzenlemiştir. (TC Dışişleri Bakanlığı, Ağustos 1978: 213) Bu merkez, o dönemde kalkınma ekonomisi üzerine çalışan ve "sol eğilimi" ile bilinen akademisyenleri bünyesinde barındırmaktadır.

Dönemin Başbakanı Ecevit ve Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün açılış oturumunda birer konuşma yapmaları bu girişime siyasi iktidarın verdiği desteğin bir kanıtı olarak yorumlanabilir. Hem Ecevit hem de Ökçün konuşmalarında dünyada daha "hakça bir ekonomik düzen kurulmasına" ve bu süreçte Türkiye'nin "gelişmekte olan ülkelerle kuracağı işbirliğine" değinmiştir. (Milliyet, 8 Ağustos 1978) Açılış oturumundan bir gün sonra, 8 Ağustos 1978 tarihli Milliyet gazetesinde başyazar Abdi İpekçi Türkiye'nin o ana dek "Yeni Uluslararası Düzen" olgusuna kayıtsız kalmasını "MC hükümetlerinin bu alandaki ilgisizliğine" bağlamakta ve "Dışişleri görevlilerinin zaman zaman yaptıkları uyarıların, hazırlayıp sundukları dosyaların kimseyi harekete geçirmedikçe" değinmektedir. (İpekçi, 8 Ağustos 1978) İpekçi, o dönemde Bülent Ecevit'e yakınlığıyla bilinen, Ecevit'in gayri resmî danışmanı olarak tanınan bir gazeteciydi. Bu açıdan bakıldığında, Dışişleri bürokrasisi içindeki gelişmeler hakkında bilgi sahibi olduğunu ve "Dışişleri görevlilerinin ... hazırlayıp sundukları dosyalardan" kastının Temel İskit ve meslektaşlarının hazırladığı rapor olduğunu öngörmek mümkündür. İpekçi'nin yazısındaki diğer

8 Haluk Gerger Türk dış politikasının "ilk Marksist incelemesini" gerçekleştiren kitabın yazarı olarak bilinir. (Gerger, 1998) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki görevinden 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından yapılan düzenlemelerle uzaklaştırılmıştır.

eleştiriler de, “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye” raporunun içeriğinden izler taşır. Yazısında Türkiye’nin 77’ler blokunun dışında kalarak “sanayileşmiş toplumların örgütlerine, o örgütlerde alınan kararlarda hiç etkili olmadığı halde katılırken, kendi durumlarında olanların ortak eylemleri dışında kaldığını” belirtmektedir. (İpekçi, 8 Ağustos 1978: 1)

Konferans, o dönemde kalkınma ekonomisi üzerine odaklanan diplomat, siyasetçi ve akademisyenleri bir araya getirmesi sebebiyle de başarılı bir etkinlikti. UNCTAD’ın Genel Sekreteri Senegalli Gomani Corea, BM Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma biriminin Genel Müdürü Kenneth Dadzie gibi üst düzey katılımcılar söz konusu konferansın dünya genelindeki “kalkıncı” kamuoyu tarafından da önemsendiğini ortaya koymaktadır. İskit, bu konferansı başında olduğu çalışma grubunun Bakanlık içerisindeki son önemli etkinliği olarak değerlendirmektedir. (İskit, 2016) Konferansa Türkiye’den de Korkut Boratav, Kemal Derviş, Gülten Kazgan, Yahya Sezai Tezel ve Besim Üstünel gibi kalkınma ekonomisi üzerine düşünen akademisyen ve bürokratlar da katılmıştır.

Yukarıda sözü edilen konferanstan dört ay sonra Ecevit hükümeti istifa ederken AP lideri Süleyman Demirel, MSP’li vekillerin dışarıdan desteği ile bir azınlık hükümeti kurdu. Diğer yandan, Ökçün’ün bakanlığı döneminde etkinliği kısıtlanmış bazı diplomatlar da Dışişleri Bakanlığı’nda yeniden önemli mevkiiler edinmeye başladı. İlder Türkmen Ağustos 1980’de Dışişleri genel sekreteri, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından ise Dışişleri Bakanı oldu.⁹ Bu koşullarda İskit ve meslektaşlarının önerilerinin Bakanlık içerisinde daha fazla zemin kazanması mümkün görünmüyordu. Üstelik, artık İran İslam Devrimi, Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgali gibi gelişmeler sebebiyle de dünya kamuoyunda “kalkıncı” gündemin güvenlik kaygıları lehine mevzi yitirdiği bir konjonktür söz konusuydu. Türkiye’nin yakın çevresinde bu gibi gelişmeler olurken ve 12 Eylül askeri yönetimi ülke içerisinde siyaset alanını neredeyse tümüyle kısıtlamışken “daha hakça bir uluslararası düzenin” savunusunun Türk Hariciyesi’nin temel perspektifi haline getirilebilmesi çok olası görünmüyordu.

Sonuç Yerine

Soğuk Savaş döneminde Türk Hariciye memurunun dünya görüşünü iki temel unsurun şekillendirdiği söylenebilir. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ve erken Cumhuriyet dönemleri boyunca Türkiye’nin Batılılaşma/modernleşme sürecinin itici faktörü ve savunucusu olmak Türk diplomatları için öncelikli bir motifti. Bunun dış politikadaki karşılığı ise genel anlamıyla Batılı devletler ve ağırlıklı

9 Bu dönemde Türkmen ile birlikte Bakanlık içi bir “klik” oluşumuna liderlik ettiği iddia edilen Gürün de genel sekreter (müsteşar) olarak atanmıştır.

olarak bu devletlerden müteşekkil uluslararası kurumlarla güçlü ilişkiler tesis etmekte. Diğer yandan Soğuk Savaş gerçekliği içerisinde tanımlanan güvenlik algılamaları, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelttiği ya da yönelttiği düşünüldüğü tehditler, tarihi ve politik motiflere ek olarak Türk diplomasi bürokrasisini o dönemde ABD liderliğindeki Batı İttifakı'yla entegre olmayı bir zorunluluk olarak görmeye ikna etmiştir. Pekala, bu tablo bütün bir Soğuk Savaş dönemi Türk diplomatı için geçerli kabul edilebilir mi?

Bu çalışmada değinildiği üzere, Soğuk Savaş döneminde dünya genelinde diplomasi bürokrasileri eleştirilere tabi tutulmuş, yer yer dışişleri bakanlıklarının gerekliliği sorgulanmış ancak değişen koşullara, yeni görev tanımlarına ve yoğunlaşan sorumluluklarına görece başarı ile adapte olan dışişleri memurları ve bürokrasileri modern çağda her zamankinden daha "kurumsal" bir zemine kavuşmuştur. Türk Dışişleri bürokrasisinin bu dönemdeki seyri, bir kurum ve meslek olarak diplomasinin karşılaştığı meydan okumalar ve yaşadığı dönüşümün belirgin bir örneğini teşkil etmiştir. Türk Hariciyesi daha önce tanık olmadığı bir takım gelişme ve süreçler karşısında, bireysel ve kurumsal düzeyde yine görece başarılı bir reaksiyon vermiş, hem Türk diplomatı mesleki hem de Dışişleri Bakanlığı kurumsal bir dönüşümden geçmiştir. Yukarıda sorulan sorunun yanıtı da bu dönüşüm kabiliyetiyle yakından ilgilidir. Bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alındığı üzere 1970'li yıllarda bir grup Türk diplomatı dünyadaki gelişmeleri ve ülkelerinin konumunu mukayeseli olarak tefsir etmiş, Türk hükümetlerinin ve Hariciyesi'nin o güne değin bağlı kaldıkları dünya görüşlerini sorgulamış ve "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye" adlı bir rapor yayımlayarak alternatif bir dış politika perspektifi üretmişlerdir. Raporu oluşturan nispeten genç diplomat kuşağı Batı ittifakına hem ulusal kimlik hem de dış politika yönünden hayatiyet atfeden kendilerinden kıdemli meslektaşlarının ciddi eleştirilerine konu olmuştur. Buna karşılık olarak raporu hazırlayan diplomatlar Türkiye'deki politik konjonktürün kendi önerilerinin lehine olduğunu düşündükleri bir dönemde etkinliklerini güçlendirmiş, bu konjonktür zayıfladığında ise Türkiye'nin dış politika yöneliminde bir değişikliği teşvik ya da tesis etme imkanını yitirmiştir.

Yukarıda değinilen süreç bu metinde bir özeti sunulan diplomasinin kavramsallaştırılması/kuramsallaştırılması çabalarına da bir ölçüde ışık tutmaktadır. Bir meslek ve kurum olarak diplomasi üzerine tartışırken diplomatların temsil ettikleri kurum, hükümet ve yurttaşların algı ve taleplerinden ayrılan bir kimlik-faillik temsil ettiği belirtilmişti. Bu çerçevede diplomatların mesleklerini yürütürken sadece muhatabı olduğu ülkelerin temsilcileri ile değil bağlı buldukları kurum, temsil ettikleri hükümet ve hatta kendi yurttaşlarıyla da ilgili bütün aktörlerin birbirini değiştirme/dönüştürme kabiliyetine sahip olduğu bir etkileşim tesis ettiği ifade edilmişti. 1970'li yıllarda bir grup Türk diplomatının bağlı buldukları kurum ve temsil ettikleri ülkenin

temel dış politika yönelimine bir alternatif sunma girişimi ve bu çabaları kapsamında kendi meslektaşları, amirleri ve dönemin hükümetleri ile gerçekleştirdikleri müzakereler bütünü, diplomasi mesleğinin edilgen bir biçimde Dışişleri kurumları ve hükümetler tarafından verilen talimatları uygulamaktan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun aksine “Yeni Uluslararası Düzen ve Türkiye” raporunun hazırlanması ve sonrasında yaşananlar, diplomatların görev süreçlerindeki gözlem ve tahlillerinden ulaştığı çıkarımlarla, kurum ve hükümet politikalarını etkileme eğiliminde olduğunu, bunu yaparken ülke ve dünya koşullarının da diplomatların dış politika yapım süreçlerinde etkinlik düzeyini tayin edici bir rol oynayabildiğini bize hatırlatmaktadır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Afra, Haluk (1999), *Hariciyeciler Dedikoduyu Sever* (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Adler-Nissen, Rebecca (2015), “Conclusion: Relationalism or Why Diplomats Find International Relation Theory Strange”, Sending, O.J., Vincent Pouliot ve Iver B. Neumann, (Der.), *Diplomacy and the Making of World Politics* (Cambridge University Press: Cambridge): 284-308.
- Aydın Suavi. ve Taşkın Y. (2014) *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim).
- Barutçu, Ecmel (1999), *Hariciye Koridoru* (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları).
- Başkut, Yaman (2004), *Aferin İyiydin* (Ankara: İnkılap Kitapevi).
- Batora Jozef ve Nik Hynek.(2014), *Fringe Players and the Diplomatic Order: The New Heteronom* (New York: Palgrave-MacMillan).
- Baytok, Taner (2005), *Dış Politikada Bir Nefes: Anılar* (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- Berger, Mark T. (2004), “After the Third World: History, Destiny and the Fate of Third Worldism”, *Third World Quarterly*, 25(1): 9-39.
- Berridge, Geoffrey (2010), *Diplomacy: Theory and Practice* (London: Palgrave)
- Birand, Mehmet Ali (1987), *Otuz Sıcak Gün* (İstanbul: Milliyet Yayınları).
- Constantinou, Consantinos M. (1994) “Diplomatic Representations ... or Who Framed the Ambassadors?” *Millenium: Journal of International Studies*, 23(1): 1-23.
- _____ (1993) “Late Modern Diplomacies”, *Millennium*, 22(1): 89-96.
- Constantinou, Costas M., Pauline Kerr ve Paul Sharp (Der.) (2016), *The Sage Handbook of Diplomacy* (London: Sage Publications).
- Cooper, Andrew. F., Brian Hocking ve William Maley (Der.) (2008), *Global Governance and Diplomacy: Worlds Apart?* (New York: Palgrave).

- Corea, Gomanı (1977), "UNCTAD and New International Economic Order", *International Affairs*, 53(2): 177-187.
- Çalış, Şaban Halis (2017), *Turkey's Cold War: Foreign Policy and the Western Alignment in the Modern Republic* (London: IB Tauris)
- Darende, Daver (2008), *Diplomatın Not Deferi* (Ankara: Arkadaş Yayınevi).
- Der Derian, James (1987), "Mediating Estrangement: A Theory for Diplomacy", *Review of International Studies*, 13(2): 91-110.
- Dinç, Nihat (1998), *Gönüllü Diplomat: Bir Diplomatın Meslek Yaşamından Notlar* (İstanbul: İthaki).
- Eban, Abba (1983), *The New Diplomacy: International Affairs in the Modern Age* (New York: Random House).
- Emirbayer, Mustafa (1997), "Manifesto for a Relational Sociology", *The American Journal of Sociology*, 103(2): 281-317.
- Eralp, Yalım (2017), *Perdeyi Aralarken* (İstanbul: Doğan Kitap).
- Faizullaev, Alisher (2006), "Diplomacy and Self", *Diplomacy and Statecraft*, 17(3): 497-522.
- Gerger, Haluk (1998), *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası* (İstanbul: Belge Yayınları).
- Girgin, Kemal (1995), *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz : (Teşkilât ve Protokol)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi).
- Gökmen, Oğuz. (2006), *Diplomaside 40 Yıl, 11 Ay, 17 Gün ..! : "Savaşta Ve Barışta Diplomaside!"* (Ankara).
- Göze, Ergun (1980), "Diplomasimizin Müesseseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2): 167-183.
- Gülen, Alaeddin (1998), *Bellekte Kalanlar* (İstanbul).
- Günver, Semih (1985), *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü* (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Güvendiren, Ekrem (2013), *Hayat Yollarında: Londra'dan Prag'a, Washington'dan Tel-Aviv'e Uzanan Diplomatik Yolculuk* (İstanbul: Som Kitap).
- Hurd, Ian (2015), "International Law and the Politics of Diplomacy", Sending, O.J., Vincent Pouliot ve Iver B. Neumann, (Der.), *Diplomacy and the Making of World Politics* (Cambridge University Press: Cambridge): 31-54.
- İnanç, Gül (2007), *Türk Diplomasisinde Kıbrıs, 1970-1991: Büyükelçiler Anlatıyor* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Jackson, Patrick T. ve Daniel H. Nexon (1999), "Relations Before States: Substance, Process and the Study of World Politics", *European Journal of International Relations*, 5(3): 291-332.
- Jönsson Crister. ve Michael Hall (2005), *Essence of Diplomacy* (New York: Palgrave MacMillan).
- Kabaklı, Ahmet (1976), *Bürokrasi ve Biz* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları).
- Kaynar, Mete Kaan (Der.), (2017) *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (İstanbul: İletişim).
- Kerr, Pauline. ve Geoffrey Wisemann (Der.) (2012), *Diplomacy in a Globalizing World* (London: Oxford University Press).
- Kuneralp, Zeki (1999), *Sadece Diplomat: Anılar-Belgeler* (İstanbul: İSİS).
- Kürkçüoğlu, Ömer (1992), "Gündüz Ökçün'ün Öğrettikleri ve Düşündürdükleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(1): 5-7.

- Leguey-Feilleux, Jean Robert (2009), *The Dynamics of Diplomacy* (Lynne Rienner Publishers, Boulder).
- Meertz, Paul W. (1999), "The Changing Nature of Diplomatic Negotiation", Mellissen, J. (Der.) *Innovation in Diplomatic Practice* (New York: Palgrave): 79-93.
- Melek, Faik (1994), *Hepsi Geldi Geçti: Dışişlerinde 43 Yıl* (İstanbul: Milliyet Yayınları).
- Mellissen, Jan (Der.) (1999), *Innovation in Diplomatic Practice* (New York: Palgrave).
- Murray, Stuart (2013), "The Renaissance of Diplomatic Theory", *International Politics Quarterly*, 4(33): 23-39.
- Neumann, Iver (2012), *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry* (Ithaca: Cornell University Press).
- Nicolson, Harold (1939), *Diplomacy: Basic Guide to the Conduct of Contemporary Foreign Affairs* (London: T. Butterworth).
- _____. (1961), "Diplomacy: Then and Now", *Foreign Affairs* 40(1): 39-49.
- Ortaylı, İlber, (1995), "Türk Dışişleri Memuru", *Yeni Türkiye* 1(3): 536- 539.
- Özcan, Feridun Cemal (2017), "Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi", Kaynar, M. K. (Der.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (İstanbul: İletişim): 179-204.
- Satow, Ernest. M. (1917), *A Guide to Diplomatic Practice* (London: Longmans).
- Sending, O.J., et al. (2015), Sending, O.J., "Introduction", Pouliot, V. ve Neumann, I.B. (ed.) *Diplomacy and the Making of World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sending, O.J., et al. (2015), "Introduction", Sending, O.J., Vincent Pouliot ve Iver B. Neumann, (Der.), *Diplomacy and the Making of World Politics* (Cambridge University Press: Cambridge): 1-28.
- Sert, Hüseyin. (2018) "Aynılar İçinde Bir Ayır: Mahmut Dikerdem'in Dışişleri Memuriyeti", *Toplumsal Tarih* 292 (Nisan 2018): 84-90.
- Sharp, Paul (2009), *Diplomatic Theory of International Relations* (New York: Cambridge University Press)
- _____. (1999), "For Diplomacy: Representation and the Study of International Relations", *International Studies Review*, 1(1): 33-57.
- _____. (1997), "Who Needs Diplomats? The Problem of Diplomatic Representation", *International Journal* 52(4): 609-634.
- Sofer, Sasson (1997), "The Diplomat as a Stranger", *Diplomacy & Statecraft*, 8(3): 179-186.
- Steiner, Barry. H. (2004), "Diplomacy and International Theory", *Review of International Relations*, 30(4): 493-509.
- Toker, Metin (1998), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)* (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Tülümen, Turgut (2003), *İki Mülkiyeli* (Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları)
- Uzgel, İlhan (2001), "Türk Dış Politikasının Teorisi ve Pratiği", Oran, B. (Der.) *Türk Dış Politikası I: 1919-1980* (İstanbul: İletişim): 19-93.
- Yılmaz, Eylem and Pınar Bilgin (2006), "Constructing Turkey's 'Western Identity' during the Cold War: Discourses of the Intellectuals of Statecraft", *International Journal*, 61(1): 39-59.
- Yavuzalp, Ercüment (1996), *Liderlerimiz ve Dış Politika* (Ankara: Bilgi Yayınevi).

Dışişleri Bakanlığı Yayınları

TC Dışişleri Bakanlığı Belleteni 6, (March 1965), 23.

TC Dışişleri Bakanlığı, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen ve Türkiye: Gelişmiş Ülkeler ve Gelişme Yolundaki Ülkeler Arasındaki Müzakere Süreci", Ankara, Temmuz 1977.

TC Dışişleri Bakanlığı, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen: Dört Yılın Bilançosu", Ankara, 7-11 Ağustos 1978.

TC Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1964-1965 (Ankara: TC Dışişleri Bakanlığı, 1964).

Yazılı ve Görsel Medya

Birand, Mehmet Ali (1999), *12 Eylül Belgeseli*. Show TV, İstanbul.

Milliyet, 24 Eylül

Milliyet, 18 Temmuz 1978.

Milliyet, 8 Ağustos 1978.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

"Büyükelçi İtler Türkmen'e, Birleşmiş Genel Sekreter Özel Temsilcisi Görevini Alması İçin Bir Yıl Süreyle Aylıksız İzin Verilmesi," BCA 030.18.1.2/380.246.7. 6 Ağustos 1979.

Mülakatlar

Bilhan, Murat (2016, 02/02), Yarı-Yapılandırılmış Görüşme.

Eralp, Yalım (2016, 01/15), İnternet Üzerinden Yapılan Mülakat.

İskit, Temel (2016, 02/24), Yarı-Yapılandırılmış Görüşme.

Lütem, Ömer Engin (2017, 01/20), İnternet Üzerinden Yapılan Mülakat.